

De stad als verzamelaar

Gemeentearchivaris Pieter Scheltema (1812-1885)

De stad Amsterdam bezit een collectie van ongeveer vijftienhonderd munten en zo'n zesduizend aan de stad gerelateerde penningen. Deze numismatische collectie wordt beheerd door het Amsterdam Museum. In de komende afleveringen van *De Beeldenaar* zal in een reeks korte artikelen aandacht worden besteed aan de beheerders van de collectie en aan enkele verzamelaars die een aanzienlijke bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming ervan.

Van Thesaurie Ordinaris naar het Prinsenhof

In de geschiedenis van de numismatische collectie van de stad Amsterdam is een belangrijke rol weggelegd voor de eerste gemeentearchivaris, Pieter Scheltema (1812-1885). Naast het beheer van de archieven had hij het toezicht over de stedelijke museale collecties, met daarin onder andere schilderijen en wapens, maar ook penningen en stempels. Scheltema breidde vooral de numismatische collectie actief uit en streefde naar een zo compleet mogelijke verzameling penningen die iets met de stad te maken hadden.

In de eerste helft van de negentiende eeuw bestond de stedelijke numismatische verzameling uit slechts enkele munten, penningen en stempels. Deze werden op het stadhuis op de Dam bewaard in de Thesaurie Ordinaris, waar de stadsfinanciën werden beheerd. Omdat in 1806 ambtenaar ter secretarie Arend Fokke Simonsz (1755-1812) een lijst van de 'voornaamste oudheden der stad' opstelde, weten we om welke objecten het gaat: 'eenige Poncoenen van de Oude Munt' en 'de stempels der gedenkpenningen op den Vrede van Utrecht, Nimwegen en Rijswijk, als ook eenige andere van kleine gedenkpenningen'.¹ Verder was er een 'klijn eikenhouten

August Allebé, Portret van Pieter Scheltema (1812-1885), circa 1880, (Amsterdam Museum, inv.nr. A 13017)

kasje voorzien van een slot voor 3 sleutels' waarin onder meer een 'kopere medaille, koningin van Engeland, op de verso een allegorisch beeld', een zilveren doos voor het opbergen van de penning op de vrede van Rijswijk en vier vredespenningen

zaten. De meeste van de in de lijst genoemde objecten zijn bewaard gebleven en bevinden zich in de collectie van het Amsterdam Museum. Toen het stadhuis in februari 1808 moest worden ontruimd om als koninklijk paleis voor Lodewijk Napoleon te worden ingericht, verhuisden de stempels en penningen met het stadsbestuur mee naar de voormalige gebouwen van het Prinsenhof aan de Oudezijds Voorburgwal. Ze kwamen daar terecht in de Rariteitenkamer met Arend Fokke als beheerder. In 1844 werd in het Prinsenhof ook het juist opgerichte Gemeentearchief ondergebracht.

Collectiebeheerder Scheltema

In 1848 werd Pieter Scheltema benoemd tot stadsarchivaris van Amsterdam, na eerst enkele jaren als vrijwilliger in het Gemeentearchief te hebben gewerkt. Scheltema was de zoon van een winkelier in beddengoed op de Nieuwendijk.² Na zijn middelbare school studeerde hij oudheidkunde in Utrecht en in 1836 promoveerde hij op de zestiende-eeuwse geleerde en humanist Hadrianus Junius. Vervolgens werkte hij enkele jaren als leraar aan de Latijnse school in Middelburg, maar in 1842 keerde hij terug naar Amsterdam. Naast het beheer over de archieven kreeg Scheltema vanaf 1851 het toezicht over de museale collecties van de stad.

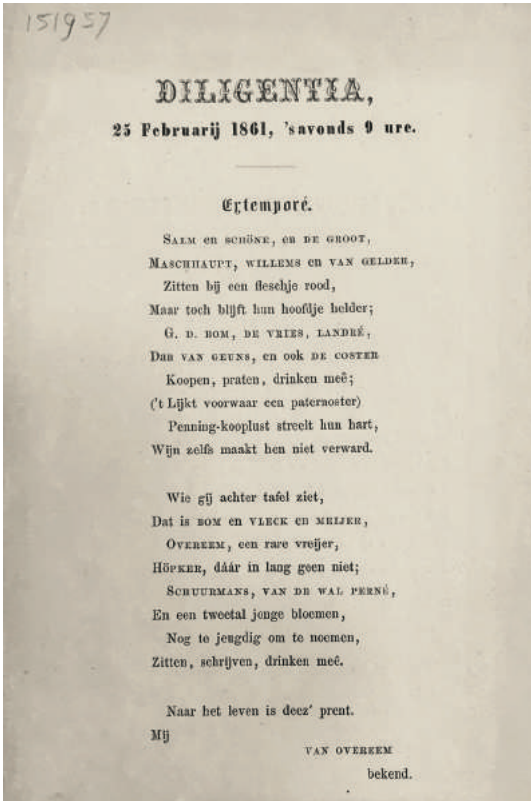
Al snel na zijn aantreden begon hij met het opstellen van een lijst van de aanwezige objecten.

In een brief van 5 mei 1852 aan Burgemeester en Wethouders (B&W) schreef hij hierover: 'ik heb de eer U bij dezen ter inzage aan te bieden eene beschrijving, door mij gemaakt, van de stempels en penningen, op de Rariteitenkamer deze stad aanwezig'.³ Hij toonde zich een goed collectiebeheerder: 'Ik neem de vrijheid u verder voor te stellen om voor de stempels en penningen thans te laten maken eene kleine kast, voorzien van schuifbladen; misschien kan deze kast zuinigheidshalve wel aan de Stads-fabriek vervaardigd worden'. In het jaarverslag van dat jaar wordt duidelijk dat de kast inderdaad is uitgevoerd: 'de kleine verzameling Stempels en Penningen, in het vorige jaar schoon gemaakt, verkreeg eene bijzondere bergplaats en werd in een Register beschreven'.⁴

De twintig stempels waren in mei 1851 door de graveur en medailleur Samuel Elion (1812-1880) schoongemaakt waarvoor deze een rekening van honderd gulden kon sturen.⁵ Uit de correspondentie wordt duidelijk dat Scheltema van zins was om bij de Utrechtse stempelsnijder David van der Kellen (1804-1879) afslagen te bestellen van vijf stempels.⁶ Hij schrijft hierover: 'Ik geloof dat hiertoe slechts in aanmerking kunnen komen de stempels voor de penningen van de jaren 1667, 1697 (twee stuks), 1714 en 1720; zoodat het getal der afslagen zich slechts tot vijf penningen zal bepalen'. Van vier van deze vijf stempels zijn in de collectie van het Amsterdam Museum afslagen

Anoniem, Gildepenning van het Timmermans- of Sint Jozefsgilde op naam van Dirk Muller, 1767 (Amsterdam Museum, inv.nr. PA 159)

P. A. van Overeem, *Extemporés bij de verkoop van het penning- en muntenkabinet van Dr. G. Munnicks van Cleeff op 25 Februari 1861 in Diligentia (te Amsterdam), Amsterdam 1861 (Stadsarchief Amsterdam 15030/151957)*

in karton aanwezig. Of het hier om de bedoelde afslagen gaat is niet bekend. Aangezien Scheltema de jaren erna exemplaren van de betreffende penningen op veilingen aankocht zal Van der Kellen waarschijnlijk geen metalen afslagen hebben gemaakt.

Uitbreiding van de collectie

Pieter Scheltema verwierf als stadsarchivaris vele documenten en archieven voor het Gemeente-archief en onder zijn beheer breidde ook de stedelijke numismatische collectie aanzienlijk uit. In de hierboven genoemde brief van mei 1852 schreef hij: 'de verzameling is door mij op losse bladen beschreven, omdat ik mij met de hoop mag vleijen, dat zij nog wel eens door de mildheid van dezen of genen zal vermeerderd worden, gelijk nog onlangs iemand haar met eenige gildepenningen heeft verrijkt'.⁷ Welke gilde-

penningen dat waren weten we jammer genoeg niet. De verzameling werd echter niet alleen met 'milde' schenkingen vermeerderd. Vanaf 1850 kocht Scheltema bij boekhandelaar en veilinghouder Gerardus Theodorus Bom (1814-1884) veel Amsterdamse penningen, om een zo compleet mogelijke verzameling penningen over Amsterdam te krijgen.

Toen van 15 tot 21 december 1856 de belangrijke numismatische collectie van Simon Hendrik van der Noordaa (1793-1851), notaris in Dordrecht, werd geveild, kocht Scheltema op deze veiling voor ruim 180 gulden zeker veertig Amsterdamse munten en penningen voor de stad.⁸ Voor twee unieke gegraveerde achttiende-eeuwse gildepenningen betaalde hij bijna 10 gulden. Deze twee penningen staan op naam van Dirk Muller die in 1761 als kastemaker bij het Timmermansgilde was ingeschreven. Muller werd in 1765 gildeknecht en in 1767 overman en kreeg daarvoor een nieuwe, gegraveerde penning.⁹ Scheltema kocht op deze veiling overigens ook veel niet-Amsterdam penningen, zoals een aanzienlijk aantal pauselijke exemplaren. Misschien kocht hij deze voor zichzelf.

In februari 1861 werden voor de stad voor 125 gulden tien Amsterdamse penningen aangekocht uit het munten- en penningenkabinet van de Utrechtse arts en politicus Gerard Munnicks van Cleeff (1797-1860). Deze veiling bij Bom in het gebouw Diligentia in de Kalverstraat omvatte zo veel kavels, dat zij acht dagen duurde.¹⁰ De deurwaarder en dichter Pieter Adriaan van Overeem (1820-1892) was er 'als bevoegd beampte' bij. Op de avondveiling van 25 februari maakte hij – zoals hij later nog wel eens heeft gedaan – enkele gedichtjes 'uitgegeven uitsluitende voor Heeren Penningkundigen en Liefhebbers', die een mooi inkijkje geven in de numismatische kringen van die tijd.¹¹ Rond de dertig verzamelaars, onder wie Hendrik Salm, Pieter van Gelder, Frederik Masschaupt en ook Gerard Heineken en Augustus Lopez Suasso, woonden de veiling bij onder het genot van een glas rode wijn: 'penning-kooplust streelt hun hart, wijn zelfs maakt hen niet verward'. Pieter Scheltema wordt in het gedicht niet genoemd en was ook niet aanwezig die avond: hij liet de vader van de veilinghouder, Gerrit Dirk Bom (1786-1869), voor de stad bieden.

Scheltema moest voor iedere gulden die hij wilde uitgeven toestemming aan B&W vragen, zodat de meeste van zijn verwervingen voor de stad gedocumenteerd zijn. Zo verzocht hij B&W op 20 februari 1882 om voor 100 gulden negen penningen uit de belangrijke verzameling van de Amsterdamse makelaar Pieter Leonardus Posthumus (1816-1880) te mogen aanschaffen. Op de veiling werd hij echter grof overboden. Een penning over het Beleg van Amsterdam (1650), die hij op 10 gulden had begroot, werd afgehamerd op 32 gulden ten gunste van de verzamelaar Enschedé. Van de negen penningen op zijn wensenlijstje kon Scheltema alleen een exemplaar op het overlijden van Cornelis Witsen aankopen, voor iets minder dan het begrote bedrag van 21 gulden.¹²

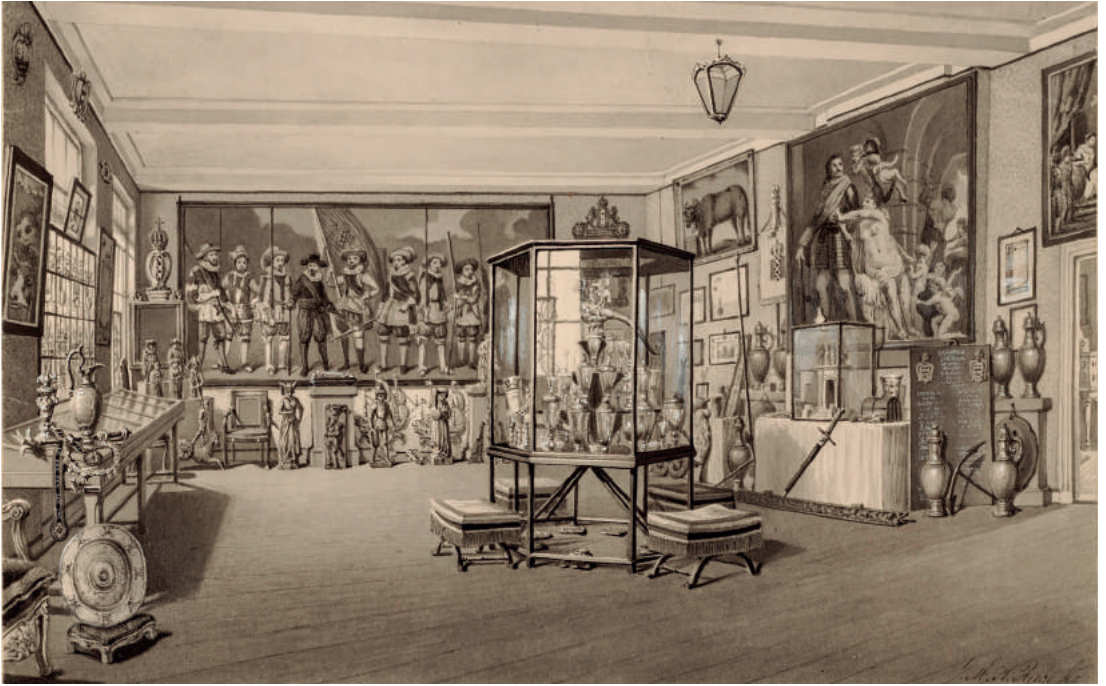
Soms ging het ook om veel hogere bedragen. Zo kocht Scheltema op de veiling van de collectie van Hendrik Salm (1796-1862), waar hij voor bijna 300 gulden elf penningen kocht, eind januari 1864, voor 70 gulden de zilveren penning ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Athenaeum Illustre (1682) en voor 90 gulden het 'fraai en zeldzaam exemplaar' van de zilveren penning die Wouter Muller in 1655 maakte ter nagedachtenis van Willem I, met op de keerzijde de burgemeesters van Amsterdam.¹³ Dat was echter nog niets vergeleken bij het bedrag dat hij

in 1877 betaalde voor een gouden exemplaar van de penning over de Vrede van Utrecht (1713): 325 gulden – omgerekend zo'n 10.000 euro. Deze penning was in opdracht van de stad Amsterdam door Willem de Wijs (1687-1743) ontworpen als geschenk voor de 36 raadsleden van de stad.¹⁴

Zo werd onder het beheer van Pieter Scheltema de stedelijke numismatische verzameling dus fors uitgebreid met Amsterdamse penningen. Hij beperkte zich daarbij tot penningen die, soms in opdracht van de stad, waren gemaakt ter gelegenheid van belangrijke, veelal Amsterdamse gebeurtenissen en tot gilde-, toegangs- en prijspenningen. Gedenkpenningen op Amsterdamse huwelijken en overlijdens verwierf hij niet. Later zou de collectie van de stad Amsterdam dankzij een legaat van Gerard Heineken alsnog met vele familiepenningen worden verrijkt, maar dat is voor een volgend artikel. De meeste aanwinsten werden opgeborgen in de nieuwe kasten in het Gemeente-archief. Een deel van de penningen was te zien in de Rariteitenkamer die in 1860 naar een grotere ruimte in het stadhuis was verhuisd. Op een tekening uit de tweede helft van de negentiende eeuw zijn links voor het raam enkele vitrinekasten afgebeeld, waarin de penningen, stempels en munten hebben gelegen.¹⁵

Wouter Muller, Prins Willem I (1533-1584) en de burgemeesters van Amsterdam. Zilver, 1655 (Amsterdam Museum, inv.nr. PA 472)

J.M.A. Rieke, *De Rariteitenkamer in het Stadhuis op het Prinsenhof, ca. 1882-1886* (Stadsarchief Amsterdam, inv.nr. 010097010072)

Scheltema's register

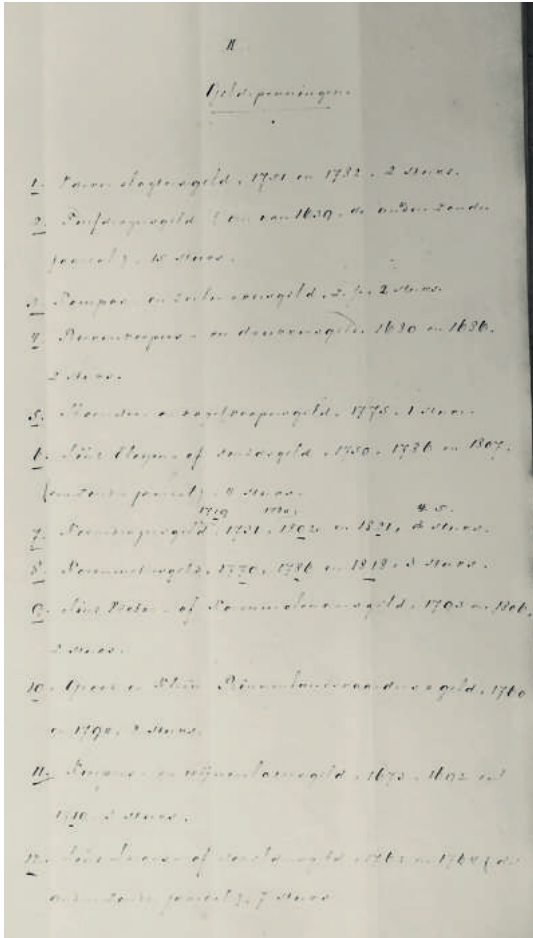
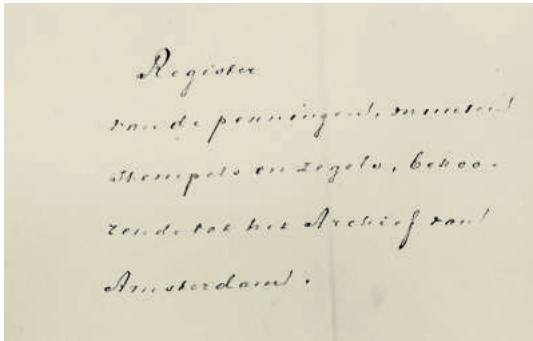
Eind 1869 kreeg Scheltema de opdracht van B&W de numismatische collectie 'naar tijdorde te rangschikken, van nommer en geschiedkundige aanteekening te voorzien en daarna een register te vervaardigen dat zoodra mogelijk zal worden gedrukt'.¹⁶ Het register is nooit gedrukt, maar gelukkig is het manuscript 'Register van de penningen, munten, stempels en zegels, behorende tot het Archief van Amsterdam' in het Stadsarchief Amsterdam bewaard gebleven.¹⁷ Net als bij de eerste – helaas niet bewaard gebleven – beschrijving van mei 1852 hield Scheltema bij het opstellen van dit register rekening met uitbreiding van de collectie: het register bestaat uit losse bladen die alleen aan de voorkant zijn beschreven. Soms zijn op de achterkant penningen toegevoegd. Dit blijken penningen te zijn die na juni 1876 en voor 1885 zijn verworven, zodat Scheltema het basisregister vóór juni 1876 in het net moet hebben geschreven.

Scheltema heeft de penningen onderverdeeld in vijf categorieën: Amsterdamse penningen en munten (179 nummers), gildepenningen (27), prijs-, ere- en toegangspenningen (34), brand- en

brandspuitpenningen (13), en 'penningen en munten die geene bepaalde betrekking op Amsterdam hebben' (33). Naast de penningen zijn ook de stempels (19) en zegels (27) opgenomen. Bij ieder nummer staat een korte beschrijving, een verwijzing naar Van Loon of het Vervolg daarvan, en een vermelding van het materiaal van het exemplaar of de exemplaren in de collectie.

De meeste van de in dit register genoemde Amsterdamse penningen, stempels en zegels zijn nog aanwijsbaar in de collectie van het Amsterdam Museum. Dat geldt echter niet voor de penningen die geen betrekking hebben op Amsterdam. Het merendeel daarvan werd op een doublettenveiling in 1889 verkocht. Daaronder was ook de zilveren Spaanse mat uit 1734 die Scheltema zelf op 10 januari 1852 in de Wisselbank op het oude stadhuis had gevonden.¹⁸

Tot nu toe waren de herkomstgegevens van een groot deel van de numismatische collectie van het Amsterdam Museum niet bekend. Dankzij Scheltema's register weten we welke penningen zich al vóór 1885 in de verzameling bevonden. Toen Pieter Scheltema op 31 januari 1885 op 72-jarige leeftijd overleed had de stad dankzij

Register van de penningen, munten, stempels en zegels, behorende tot het Archief van Amsterdam, voorblad en pagina 16 met gildepenningen, 1885 (Stadsarchief Amsterdam, inv.nr. 15030/447)

zijn inspanningen een collectie van meer dan vierhonderd Amsterdam gerelateerde penningen in haar bezit.

Noten

1. Simonsz, Arend Fokke *Aantekeningen betreffende de voornaamste oudheden der stad Amsterdam: Op de Thesaurie* (circa 1806) [Stadsarchief Amsterdam (SAA) 15030/99853, H.86.003].
2. Roever, M. de 'Mr. Pieter Scheltema, de eerste archivaris van de hoofdstad' *Maandblad Amstelodamum* 85 (1998) 131-156.
3. SAA 5181/1391: AZ 4613, Brief Scheltema aan B&W dd 5 mei 1852.
4. N.N. *Verslag, gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den raad van Amsterdam van den toestand der gemeente gedurende het Jaar 1852* (Amsterdam 1853) 9.
5. SAA 5181/1364: AZ 9065, Brief Scheltema aan B&W dd 29 september 1851.
6. Ibidem, Brief Scheltema aan B&W dd 29 september 1851; SAA 5181/1391: AZ 4613, Brief Scheltema aan B&W dd 5 mei 1852.
7. SAA 5181/1391: AZ 4613, Brief Scheltema aan B&W dd 5 mei 1852.
8. Geannoteerd exemplaar van de veilingcatalogus, bibliotheek De Nederlandsche Bank (DNB) 32 C 022.
9. Amsterdam Museum (AM), inv.nrs PA 154 en PA 159.
10. Geannoteerd exemplaar van de veilingcatalogus, bibliotheek DNB 32 C 031.
11. Overeem, P.A. van *Extemporés bij de verkoop van het penning- en muntenkabinet van Dr. G. Munnicks van Cleeff op 25 Februari 1861 in Diligentia (te Amsterdam)* (Amsterdam 1861) [SAA 15030/151957]; Overeem, P.A. van *Souvenir van de Verkoop van penningen en munten, gehouden 21-31 augustus 1865 in het lokaal Odéon te Amsterdam door den heer G. Theod. Bom: vierde teekening met de pen* (Amsterdam 1865) [SAA 15030/154562].
12. SAA 5181/2546, Besluit B&W dd 21 februari 1882; geannoteerd exemplaar catalogus: DNB 32 C 060; AM inv.nr. PA 534.
13. SAA 5181/587, Besluit B&W dd 19 januari 1862; geannoteerd exemplaar catalogus: DNB 32 C 037; AM, inv.nrs PA 447 en PA 472.
14. SAA 5181/11309, Besluit B&W dd 3 september 1877; geannoteerde catalogus: DNB 32 A 061 02; AM inv.nr. PA 716, stempel KA 7584.
15. Roever, N. de 'De rareiteiten-kamer verbonden aan 't Amsterdamsche gemeente archief' *Oud Holland* 4 (1886), 281-294; Wiggers, H.J. 'De stad Amsterdam en haar vroegste beeldencollectie' *In beeld gebracht. Beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdams Historisch Museum* (Amsterdam/Zwolle 1995) 67-71.
16. SAA 5181/5276, Besluit B&W dd 21 december 1869.
17. SAA 15030/447, Register van de penningen, munten, stempels en zegels, behorende tot het Archief van Amsterdam (tevens een duplicaat van het register tot 1875).
18. Bom, G. Theod. *Veiling doubletten stad Amsterdam* (2 en 3 september 1889); de Spaanse mat: Register deel V nr. 5; Scheltema, P. *Het archief van Amsterdam*, (Amsterdam 1862) 69.